

УДК 351.763-058.68 (09)

Ю.І. Олифіренко, здобувач

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ

Досліджено проблему дитячої безпритульності та бездоглядності, починаючи з найдавніших часів до наших днів, виділено окремі етапи розвитку системи заходів соціального захисту бездоглядних та безпритульних дітей.

Ключові слова: соціальний захист дітей, бездоглядні, безпритульні діти.

Исследовано проблему детской беспризорности и безнадзорности, начиная с древнейших времен до наших дней, выделено отдельные этапы развития системы мер социальной защиты беспризорных и безнадзорных детей.

Ключевые слова: социальная защита детей, безнадзорные, беспризорные дети.

The problem of neglected and homeless children, from the earliest times to the present day, has been analyzed. This research suggested some developmental stages of the social protection system of neglected and homeless children.

Key words: social protection of children, neglected, homeless children.

Постановка проблеми. Однією з найсерйозніших проблем у сфері забезпечення прав дитини в Україні на сьогодні є дитяча безпритульність та бездоглядність.

Незважаючи на те, що упродовж останніх років у державі відбулась низка позитивних зрушень у сфері протидії дитячій безпритульності, діючий механізм та наявні інструменти вирішення проблем дітей цієї категорії є недостатньо ефективними. У зв'язку з цим, актуальності набуває дослідження та узагальнення існуючого досвіду, виявлення ефективних заходів запобігання негативним явищам у дитячому середовищі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Виділення невирішених питань. Теоретико-методичні та науково-практичні основи профілактики дитячої безпритульності та бездоглядності були закладені в працях сучасних українських науковців: Г.М. Бевз [7], О.В. Вакуленко [1], Л. Волинець [3], І.В. Пєши [14] та інших. Незважаючи на ґрунтовність робіт відомих науковців, витoki, причини виникнення дитячої бездоглядності та безпритульності, шляхи її розв'язання є недостатньо дослідженими.

Метою цієї статті є дослідити та систематизувати історичний досвід здійснення соціального захисту бездоглядних та безпритульних дітей з найдавніших часів до наших днів.

Дитяча бездоглядність та безпритульність не нове соціальне явище для України. Такі категорії дітей, як сироти, підкидьки, знайди, незаконнонароджені (термін вживався до 1903 року), існували на кожному етапі розвитку суспільства та спонукали державу, громадськість, релігійні інституції до пошуку шляхів їх соціального захисту.

Причини виникнення дітей цих категорій полягають у правових, соціально-політичних аспектах функціонування держави, ментальності суспільства, розвитку суспільної моралі, а також соціальної захищеності інституту сім'ї та дитинства. Поряд з цим, кожному історичному періоду властива певна система протидії та боротьби з цим явищем та сукупність факторів, які зумовлюють його виникнення.

На нашу думку, процес розвитку системи соціального захисту бездоглядних та безпритульних дітей в Україні, залежно від причин виникнення цього явища, розвитку інституційного та нормативно-правового забезпечення, заходів соціального захисту можна поділити на ряд етапів, які обмежені певними часовими рамками (табл.).

Таблиця

Розвиток системи соціального захисту безпритульних та бездоглядних дітей

Етап	Період часу	Основні причини, що зумовлювали поширення явища	Категорії дітей, на які спрямовувалась допомога	Коротка характеристика періоду
I	VI – кінець X ст.	Низька тривалість життя, ритуальні вбивства жінок	сироти	Відсутність законодавчих актів регулювання влаштування сиrotилих дітей, турбота про дітей, які не мали батьків, здійснювалась членами родо-вої общини
II	Кінець X ст. – XVII ст.	Низька тривалість життя через війни, епідемії, позашлюбні зв'язки, низький рівень життя	Сироти, підкидьки, безродні, незаконнонароджені, жебраки	Законодавче врегулювання опіки над сиротами, створення на базі церков та монастирів закладів для сиріт, відкриття спеціальних будинків для дітей-жебраків (безродних дітей)
III	XVII ст. – поч. XIX ст.	Низька тривалість життя через війни, епідемії, позашлюбні зв'язки, низький рівень життя, розвиток грошового обігу	Сироти, підкидьки, незаконнонароджені, діти-жебраки	Посилення ролі держави, заснування сирітських виховних закладів за державні кошти, заходи із запобігання дітовбивству, створення державних установ для управління системою опіки (прикази громадської опіки), матеріальна підтримка малозабезпечених жінок, з метою запобігання поміщенню дітей у заклади
IV	XIX – XX ст.	Низька тривалість життя через війни, епідемії, низький рівень життя, позашлюбні зв'язки	Сироти, підкидьки, відмовники	Передача сирітських установ в управління земствам, зростання вдвічі кількості сирітських закладів, створення закладів благодійниками, створення виховних закладів для дітей, що мають батьків, з метою запобігання їх безпритульності
V	XX ст.	I та II світові війни, голодомор, політичні репресії, колективізація	Сироти, бездоглядні, безпритульні, підкинуті, знайдені, відмовники (з 1950-х років)	Виключна роль держави в утриманні дітей, впровадження профілактичних заходів попередження безпритульності, масова інституалізація дітей, перевага каральних методів у вихованні
VI	поч. XXI ст.	Вимушена трудова міграція, бідність сімей з дітьми, послаблення відповідальності батьків за утримання та виховання дітей, асоціальна поведінка батьків, жорстокі форми виховання дітей, психологічна криза у стосунках батьків та дітей та ін.	Бездоглядні, безпритульні, підкинуті, знайдені, діти, які опинились у складних життєвих обставинах	Створення національного законодавства в галузі захисту прав дитини, імплементація в нього норм Конвенції ООН про права дитини, створення органів у сфері захисту прав дитини, перехід від каральних до превентивних заходів

I етап. На нашу думку, перші форми запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності виникли ще до Київської Русі, серед основних джерел бездоглядності дітей було сирітство, викликане низькою тривалістю життя населення, пов'язаною з війнами та епідеміями, сприяв сирітству дітей також звичай вбивати жінок і ховати їх разом з померлим чоловіком.

Ще у стародавніх слов'ян, які відомі з історичних джерел з VI ст. і є прямими предками нинішнього населення України, обов'язок захищати таких дітей брала на себе громада. Вона була органом місцевого самоврядування, до компетенції якого входили земельні переділи, оподаткування, судові справи, а також допомога нужденним. Практика надання захисту в системі роду та громади знайшла своє відображення у конкрет-

них формах підтримки та взаємодопомоги. Дітей-сиріт всиновлювали члени родовой общини, або про них піклувалися усією общиною [15, с. 16].

Намагання громади надати прихисток осиротілим дітям у такий спосіб, як «приймацтво» — усиновлення, общинна, мирська допомога, коли дитина переходила з будинку в будинок на годівлю, заборона ховати разом з померлим чоловіком дружину (бо це зумовлювало збільшення дітей-сиріт) можна вважати першими заходами запобігання дитячій безпритульності.

II етап. Після прийняття Київською Руссю християнства, розвиток системи опіки та виховання дітей-сиріт досягає нового рівня розвитку: соціальний захист знедолених дітей набуває більш чітких правових форм, формується специфічна організаційна структура, основою якої можна вважати церкви.

У цей період, поряд із сімейними формами виховання, які свій початок ведуть із первіснообщинного ладу, з'являються такі суспільні заклади, як притулки при церквах і монастирях, що створювалися за ініціативи князів та священнослужителів. Так, за наказом Ярослава Мудрого у Новгороді був створений притулок для сиріт, де утримувалися та виховувалися близько 300 хлопчиків.

Історичним свідченням зародження організації захисту дитини в особі церкви є «Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена печерського» (X ст.), в якому розповідається, як через жорстоке поводження з боку матері Феодосій покинув сім'ю та знайшов притулок у Антонія Печерського, де став послушником [12, с. 71-72, 131].

Відповідно до «Уставу Володимира Святославовича» у кінці X ст. створювалися церковні суди, що, зокрема розглядали справи стосовно жінок, які залишали дітей, народжених поза шлюбом.

Перший правовий документ в європейській правничій практиці, який виявив турботу про жінку і про матір, є «Руська Правда». Завдання охорони материнства безпосередньо сприяло запобіганню сирітства. Термін «печалуватися», котрий існував у Київській Русі і використовувався у «Руській Правді» щодо характеристики становища дітей-сиріт, означав піклування і турботу про них [2, с. 87].

Деякі статті закону цілком присвячені проблемам захисту дітей-сиріт: поділ спадщини, регулювання стосунків дитини з вітчимом, визначають умови призначення опікунів тощо [6, с. 10-11].

Цим кодексом законів було передбачено, що у випадку смерті батька, який був вільною людиною, а мати рабинею, діти разом з матір'ю отримували свободу. Слід зазначити, що такі заходи, з одного боку, сприяли профілактиці соціального сирітства (дитина отримувала свободу разом з матір'ю), а з іншого боку, забезпечували умови, необхідні для виховання дитини і засвоєння нею суспільного досвіду (отримання свободи).

Проте законодавство Київської Русі не визначало заходів, які обов'язково слід здійснювати стосовно дітей-сиріт. Опіка та виховання їх велися безсистемно, здебільшого завдяки діяльності церкви, сільської громади та особистій ініціативі деяких князів. Тобто допомога дітям-сиротам надавалася не на державному, а на церковному, громадському та приватному рівнях.

Впродовж XIV — першої половини XVII ст. розвиваються три основні форми соціальної підтримки знедолених: 1) монастирська система підтримки; 2) державна система допомоги; 3) перші світські прояви благодійності [13, с. 225].

Велику роботу щодо матеріальної підтримки знедолених верств населення здійснювали українські братства — православні громадські об'єднання, які виникли у Львові, Луцьку та інших містах. Вони на свої кошти відкривали шпиталі, школи та інші благодійні заклади.

У селах увесь тягар щодо надання соціальної допомоги лягав на громади. Громада несла відповідальність за всіх своїх членів, особливо за убогих, сиріт, жебраків, воло-

цюг. Кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних.

У виборі опікуна для сироти вирішальна роль належала родині. Але не менш важливою була й громадська думка. Бралися до уваги не тільки ступінь родинного зв'язку між сиротою та опікуном, а й риси характеру останнього, його вік (не менше 25 років), ділові якості. Основним критерієм при цьому було його вміння вести господарство, бо від збереження і примноження спадщини дитини-сироти залежала її подальша доля. Якщо дитина-сирота не мала родичів, а серед чужих не знаходилося опікуна, то залишене батьками майно громада оцінювала і продавала. За відсотки від вирученої суми призначали опікуна, який доглядав дитину до повноліття. Кожна громада була зобов'язана мати свій фонд убогих і сиріт (хоча на практиці це траплялося не часто). При потребі громада шукала кошти з внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву [2, с. 19].

III етап. З XVIII до другої половини XIX ст. в Росії, куди входили значні території України, відбувається активний процес формування державно-адміністративної, суспільної і приватної опіки. Зростає кількість нормативних актів, що стосуються спеціальної опіки нужденних. Початок цьому процесу було покладено за часів правління Петра I, перетворення якого суттєво змінили систему захисту і допомоги злидненним та знедоленим. Зокрема, низка його указів була спрямована на розв'язання проблем незаконнонароджених дітей та дітей-підкидьків

Тодішні суспільні норми не визнавали народження дитини поза шлюбом, тому намагаючись вберегтись від осуду, жінки вбивали дітей або «підкидали» їх іншим. Випадки народження дітей поза шлюбом, для цього періоду, явище доволі поширене, цьому, зокрема, сприяло створення регулярної армії, рекрутства.

Так, Указом від 4 листопада 1715 року Петро I наказав „влаштовувати у Москві та інших великих містах шпиталі для незаконнонароджених дітей та сиріт”. Створювалися вони при церквах та монастирях, і за прикладом аналогічних західних установ, практикували таємний прийом покинутих дітей до шпиталю. З цією метою в будівлях госпіталів були зроблені спеціальні віконця, куди можна було непомітно для інших покласти немовля. Фінансувались такі установи за рахунок місцевих коштів та приватних внесків. Діти, що зростали в госпіталях, отримували не лише дах над головою та їжу, їх також навчали певному ремеслу. Проте, як правило, вихованці залишались жити при храмах, поступали на служіння та приймали духовний сан [8, с. 107].

Дієвим та ефективним заходом державно-правового регулювання соціальної діяльності держави стосовно безпритульності дітей став нормативно-правовий акт Катерини II, відомий як указ «Заснування управління губерніями» (1775). У майже незмінному вигляді нормативні постанови цього указу щодо піклування про дітей діяли аж до 1917 року. Так, відповідно до створеного на основі указу «Зводу губернських установ» було визначено дві основні структури, на які покладалася опіка над малолітніми:

1) дворянська опіка, яку створювали на декілька повітів під керівництвом одного з повітових предводителів дворянства. Особливістю для правобережних українських земель було те, що тут глав дворянських опік призначав генерал-губернатор з осіб непольської національності. Дворянська опіка призначала малолітнім сиротам опікунів і приймала від них звіти про влаштування сиріт та впорядкування їхнього майна;

2) сирітський суд, який завідував опікунськими справами купців, міщан і цехових, а також особистих дворян та різночинців. Сирітський суд обирався на три роки зборами купецького, міщанського та ремісничого станів і працював під керівництвом міського голови, а в разі неприйняття ним цих обов'язків його обирала міська дума та затверджував губернатор. Компетенція міського сирітського суду була аналогічною дворянській опіці [18, с. 142- 144].

За ініціативи Катерини II, у столичних містах були створені виховні будинки для сиріт, незаконнонароджених та дітей-жебраків. З метою запобігання дітовбивству встановили плату за принесення дитини до такого будинку. Проте на периферії піклування про дітей-безбаченків покладалось на духовенство та приватні ініціативи [16, с. 18].

Державне піклування про дітей знайшло своє віддзеркалення і в указі Катерини II про заснування приказів громадського піклування 1781 року. Згідно з цим законом у всіх губерніях створювались прикази громадської опіки, очолювані губернаторами. До сфери їхньої діяльності входила опіка над: 1) народними школами; 2) сирітськими будинками; 3) лікарнями та шпиталями; 4) будинками для престарілих або богадільнями; 5) спеціальними будинками для невиліковних хворих; 6) будинками для психічнохворих людей; 7) так званими „робітними” будинками (з добровільною працею); 8) будинками „покірності” (з примусовою працею).

Так, за рахунок коштів приказу громадської опіки з 1803 р. діяв сирітський будинок для 40 дітей до семи років та притулок для 25 дітей, старших семи років у Чернігівській губернії. У Полтавській губернії існував виховний будинок для 50 дітей-сиріт. У 1825 р. для хлопчиків з виховних притулків у Полтаві було відкрито школу писарів, куди приймалися діти, які досягли десятирічного віку. Майбутні писарі навчалися одночасно і в загальноосвітній школі, а для занять краснописом та іншими спеціальними дисциплінами відвідували цей професійний навчальний заклад. Школа писарів була розрахована на 50 учнів і проіснувала до початку 60-х років XIX ст.

На середину XIX ст. прикази громадської опіки на території Російської імперії створили та утримували 21 сирітський будинок, тобто вони діяли далеко не у кожній губернії [17, с. 80].

Сироти, незаконнонароджені або підкинуті діти утримувались та виховувались і в інших благодійних закладах. Наприклад, вважалося доцільним поміщати дітей у будинках для престарілих чи богадільнях.

Представники урядових структур та громадськості неодноразово зазначали, що діяльність всіх благодійних закладів приказів громадської опіки була незадовільною. Особливо страждали сироти та незаконнонароджені діти, які виховувались у притулках або у прийомних сім'ях і у майбутньому почасти поповнювали лави жебраків та злочинців. Оскільки смертність у сирітських будинках доходила до 75 %, деяких сиріт, які знаходились на утриманні приказів громадської опіки, віддавали на виховання у сім'ї. За це останні одержували визначену плату і повинні були звітуватися про виховання і навчання дітей, яких вони взяли під опіку. У 1815 р. указом Сенату міщанам, державним і вільним селянам дозволили брати на виховання „підкинутих” дітей, а з 1828 р. – взагалі, сиріт. Більше того, 3 червня 1828 р. було видане положення про скорочення кількості виховних будинків у губерніях, згідно з яким „приказам Общественного Призрения поставлено в обязанность принимать в оные дома младенцев в уважительных и необходимых случаях; принятых же стараться распределить свободного состояния людям для воспитания и обучения приличным мастерствам и рукоделиям” [16]. Наприклад, підкинуту дитину направляли у сирітський будинок у тому випадку, коли ніхто із жителів цього населеного пункту не виявив бажання взяти її на виховання. Необхідно зазначити, що подушні податки за сиріт їх прийомні батьки починали сплачувати тільки після досягнення вихованцями 18 років, тоді як за власних дітей необхідно було сплачувати податки з часу їх народження. Тобто держава намагалася створювати такі умови, щоб брати на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, було досить вигідно і таким чином більшість дітей-сиріт потрапили у прийомні сім'ї [5].

Слід зазначити, що у 1807 році, з метою запровадження профілактичних заходів проти відмов матерів від дітей, було прийнято рішення про створення інституту «міського виховання». Бідним матерям виплачувалась певна сума на утримання дитини. Причому ця платня видавалась до досягнення дитиною 7-річного віку [18, с. 35].

IV етап. З 1867 року держава переклала справу влаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки, з приказу громадської опіки на плечі земських установ.

Найчисленнішою категорією (74 %) серед усіх неповнолітніх, які перебували під патронатом земств, були підкинуті діти. Тому здійснення соціальної підтримки так званих підкидьків вважалося дуже актуальною проблемою. Схема опіки таких дітей мала певну послідовність: знайдену дитину поміщали в земську лікарню, де вона перебувала доти, доки земство знаходило порядну сім'ю, яка погоджувалась взяти дитину на виховання. Якщо немовля було нехрещене (не мало натільного хрестика), тоді таїнство святого Хрещення здійснювалося у церкві, розміщеній при земській лікарні. Водночас у губернську або повітову управу передавали метричну довідку про народження та хрещення дитини. Термін опіки «підкидька» земством закінчувався, коли підліку виповнювалось 14 років (у Полтавській губернії – 13 років).

У цей період прослідковуються певні тенденції до створення системи роботи попередження бездоглядності дітей. Так, для дітей, що мали батьків, але які через виробничі чи інші обставини змушені залишати їх вдома самих, існували такі форми опіки, як “безкоштовні колискові”, “денні сховища”, ясла. Для дітей шкільного віку відкривалися ремісничі курси, для дітей-правопорушників – землеробські колонії та ремісничо-виправні притулки.

Активну участь у вихованні дітей-сиріт брали приватні благодійники. Так, завдяки організаційній діяльності та коштам родин цукрозаводчиків Терещенків і Харитоненків було створено притулки у містах Глухові та сумах, Амалія Ушинська заснувала сирітський притулок для дівчаток у с. Змітневі Сосницького повіту [4, с. 63-65].

Отже, в Україні існувала розгалужена мережа закладів опіки неповнолітніх. Так, у Київській губернії діяло 25 установ різного типу для сиріт і безпритульних дітей (з них 11 – у Києві), а у Чернігівській губернії – 13 (з них 6 – у Чернігові).

Таким чином, до початку XX ст. підтримка бездоглядних дітей еволюціонувала і здійснювалася на різних рівнях: приватному, церковному, громадському та державному (земському).

V етап. Протягом XX століття в Україні відбулося чотири хвилі дитячої бездоглядності:

Перша – зародилася за царської Росії й істотно посилилася в складних історичних обставинах наступного десятиріччя: Перша світова війна, революція, громадянська війна, біженство, евакуація, голод, безробіття тощо (1910 р. – 2,5 млн безпритульних дітей; 1921 р. – до 4,5 млн безпритульних дітей).

Саме в період Першої світової війни державні органи багатьох країн Європи створюють законопроекти надання допомоги безпритульним дітям, і насамперед – «дітям – жертвам війни». У цих законопроектах уперше пропонувалось справу охорони дитинства зробити обов'язком держави. Проте, якщо в більшості країн світу державні органи визнали своїм обов'язком охорону дитинства, то в Україні, яка була складовою частиною Російської імперії, а згодом – Радянського Союзу, держава тільки після встановлення радянської влади справу охорони дитинства проголосила державним обов'язком. З 20-х років XX ст. в Україні розпочалося створення системи охорони дитинства, яка включала в себе: законодавство з охорони дитинства, державні і громадські установи боротьби з дитячою безпритульністю, мережу дитячих будинків для безпритульних дітей і різноманітні види соціальної допомоги нужденним дітям. Це заклало підвалини функціонування профілактичної роботи з дітьми вулиці у наступні періоди історичного розвитку.

Встановлюється відповідальність за втягнення дітей у жебрацтво, залишення дітей в умовах, які загрожують їх життю, сексуальне насилля над дітьми та ін.

Враховуючи масову безпритульність, екстремними заходами держави було термінове розміщення дітей у спеціально створених закладах – дитячих будинках, мережа яких постійно збільшувалась.

Крім цього, для утримання бездоглядних дітей застосовувалась система індивідуального та колективного патронування. Додатковою розповсюдженою формою допомоги дітям були “Тижні захисту дітей”, “Дні голодних дітей”.

Зменшенню масової дитячої безпритульності сприяло впровадження системи опіки та патронату в більш широкому масштабі, створення дитячої соціальної інспекції, відкриття денних дитячих будинків для дітей безробітних, утримання дитячих майданчиків, ясел, працевлаштування підлітків у державні установи, радгоспи, сільські кооперативи, на підприємства, проведення оздоровлення дітей, введення загальної початкової освіти та впровадження практичних заходів щодо організації позашкільного виховання дітей та підлітків.

Друга хвиля виникла у 1931-1933 рр., породжена колективізацією, голодомором, політичними репресіями. За соціальним складом переважну більшість безпритульних на початку 30-х років складали селянські діти (за підрахунками Р. Конквеста – 75 %).

Взимку 1932-1933 рр. дитяча безпритульність і смертність набули таких масштабів, що не рахуватися з цим стало вже не можливим. Відповідно до постанови КП(б)У “Про боротьбу з дитячою безпритульністю” (травень 1933 р.) при РНК УРСР було утворено Всеукраїнську, а при обласних виконавчих комітетах – місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, створенні сільські дитячі приймальники, організовані харчові пункти при школах, створювалися трудові загони з підлітків тощо. Кількість вилучених дітей з вулиці тільки за травень-липень 1933 року становила 158 тис.

Під час голодомору 1932-1933 рр. безпритульних дітей вилучали з вулиці та розміщували їх у дитячих будинках, передавали на патронат тощо. Проте в діяльності органів по боротьбі з дитячою безпритульністю все більше стали проявлятися не тільки адміністративні дії, а навіть і силові: ізоляція голодних районів, примусовий патронат дітей на селі тощо.

Масштаби дитячої безпритульності стали настільки великими, що в травні 1935 року РНК СРСР та ЦК ВКП(б) приймає постанову “Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності”, в якій пропонувалась нова програма ліквідації безпритульності. Для її здійснення передбачалося чітке розмежування функцій різноманітних установ захисту дитинства і надання особливих функцій органам НКВС.

У результаті їх діяльності дитяча безпритульність як масове соціальне явище з середини 30-х років практично зникла [9, с. 10-13].

Третю хвилю спричинила Друга світова війна, яка зробила сиротами та бездоглядними мільйони радянських дітей.

Наприкінці 1940-х років «безпритульність» замінили термінами «дитяча бездоглядність» і «злочинність неповнолітніх». Модель радянського «щасливого дитинства» епохи сталінізму являла собою злагоджений державний механізм виховання радянських громадян. Держава повністю бере на себе контроль за вихованням дітей у сім'ях, невиконання обов'язків по вихованню дітей могло спричинити застосування передбачених законом примусових заходів (позбавлення батьківських прав, приміщення дітей у дитячі будинки). Починаючи з самого раннього віку, дитина повинна була пройти всі основні етапи радянської соціалізації: дитячі ясла, садок, школа, середні або вищі навчальні заклади. У тому випадку, коли він залишався сиротою, його вихованням повністю займалися державні дитячі установи (будинки дитини, дитячі будинки).

Іншу частину цієї моделі складали дитячі установи (колонії, спеціальні дитячі будинки і т. д.), які вилучали, карали, перевиховували, повертали назад у «радянське дитинство» тих дітей, чия поведінка не вписувалась в рамки офіційної концепції дитинства (безпритульних та бездоглядних, що здійснювали проступки та злочини).

Однак будинки дитини, дитячі будинки також не завжди могли забезпечити дітям-безпритульним проходження всіх етапів вірцевої соціалізації, оскільки перебували у важкому матеріально-побутовому становищі. Все це сприяло поширенню аномальної поведінки серед дітей (втеча з дитячих будинків та інших установ, жебрацтво, бродяжництво, злочину і т. д.). Для боротьби з її наслідками діяла ціла мережа державних установ (дитячі кімнати міліції, приймачі-розподільники, трудові та трудові виховні колонії). Карально-репресивні заходи відносно підлітка, який вчинив проступок, створювали замкнуте коло. Оступившись і потрапивши в кримінальне середовище, він звичайно не міг вийти з нього. Так, державна політика в цій сфері, яка намагалася якимось чином поліпшити ситуацію з підлітковою девіацією, фактично сприяла її зростанню.

Четверта хвиля дитячої безпритульності виникла в пострадянських країнах, після розпаду СРСР, у тому числі й в Україні у 90-х рр. XX ст., як наслідок соціально-економічних потрясінь перехідного періоду [10, с. 11]. Державна політика в цей період зводиться до вилучення дітей із вулиці та помещення їх до притулків, головним завданням яких було нагодувати, надати тимчасовий притулок дитині, встановити її особу та повернути в родинну чи інтернатний заклад, який вона залишила.

Тобто, після тимчасової ізоляції дитина поверталась в теж саме середовище, яке сприяло повторному потраплянню її на вулицю.

VI етап. Вперше в українському законодавстві з'являється визначення безпритульної дитини, відповідно до якого «безпритульні діти – діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання» (Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року).

У той же час юридичного визначення дитячої бездоглядності до цього часу не існує, хоча термін є загальнозживаним, і як правило нероздільно вживається з терміном «дитяча безпритульність».

Явище дитячої безпритульності та бездоглядності вже не носить такого масового характеру, як у попередні роки, проте своєї гостроти не втрачає, оскільки внаслідок батьківської безвідповідальності сиротами при живих батьках залишаються тисячі дітей.

З середини 2000-х років змінюється філософія державної політики щодо безпритульних та бездоглядних дітей, оскільки суспільство прийшло до висновку, що для того, щоб усунути це негативне явище, необхідно боротися не з його наслідками, а виявляти та нейтралізувати причини його виникнення.

У центрі уваги попередження та подолання дитячої безпритульності постає дитина, яка потребує допомоги, а не неповнолітні, до яких потрібно застосовувати примусові заходи.

З метою надання соціальної допомоги дітям кризових категорій запроваджується облік дітей, які опинились у складних життєвих обставинах (діти, батьки яких ухиляються від виконання батьківських обов'язків; діти, які систематично самовільно залишають місце постійного проживання; діти, які зазнали фізичного, психологічного, сексуального або економічного насилля в сім'ї).

Для надання комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної та інших видів допомоги дітям, які опинились у складних життєвих обставинах, створюються центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

Відбувається перехід від колективних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які набули поширення за радянського періоду, до сімейних форм виховання (усиновлення, опіки, піклування, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу).

Висновки. Проведений аналіз свідчить про наявність багатого досвіду боротьби з негативними явищами у дитячому середовищі. Незважаючи на те, що сьогодні дитяча безпритульність як явище зазнала значних змін і має інші особливості, ніж у попередні

періоди історії, деякі методи та механізми захисту бездоглядних та безпритульних дітей можуть бути застосовані і в сучасних умовах.

Зокрема, доцільним, на нашу думку, є залучення до вирішення проблем дітей цієї категорії коштів благодійників, які могли б спрямовуватись на розвиток центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, реалізацію різних проектів для підтримки проблемних сімей, розвитку здібностей дітей, які опинились у складних життєвих обставинах.

Поряд з цим, незважаючи на те, що бездоглядна дитина, традиційно була об'єктом державної політики, до цього часу ця категорія дітей не знайшла свого нормативного закріплення. Визначення на законодавчому рівні терміна бездоглядної дитини дозволить забезпечувати дітей цієї категорії належним захистом у повному обсязі та більш ефективно проводити заходи, спрямовані на попередження їх виникнення.

Узагальнюючи результати, можна також виділити низку факторів, спільних для всіх історичних періодів, які впливали на стан дитячої безпритульності та бездоглядності: низький рівень життя населення, безробіття, поширення алкоголізму та наркоманії, криза сімейних відносин та ін., тому державна політика у сфері охорони дитинства має містити комплекс соціально-економічних заходів, покликаних нейтралізувати їх вплив на сферу дитинства.

Список використаних джерел

1. Вакуленко В. М. Досвід подолання дитячої безпритульності в радянській Україні / В. М. Вакуленко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – № 2. – С. 93-100.
2. Василькова Ю. В. Социальная педагогика / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М.: Академия, 1998. – 352 с.
3. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Л. С. Волинець. – К.: Логос, 2000. – 75 с.
4. Голубочка І. С. Ресоціалізація та соціальний розвиток дітей-сиріт в історико-педагогічному контексті (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. С. Голубочка // Теорія та історія педагогіки. – 2010. – № 8. – С. 63-66.
5. Голубочка І. Становлення інститутів опіки та виховання дітей – сиріт в Україні [Електронний ресурс] / І. Голубочка. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.
6. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні: [конспект лекцій] / А.Г. Горілий. – Тернопіль, 2001. – 68 с.
7. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка: навч.-метод. посіб.: у 2-х кн. / Г. М. Бевз, М. Й. Боришевський, Л. І. Тарусова та ін. – К.: Міленіум, 2005. – 286 с.
8. Євко В. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект / В. Євко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 107-109.
9. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – 17 с.
10. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. /авт.: О. І. Безпалько, Л. П. Гуровська, Т. В. Журавель та ін. / за ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петрович. – К.: Калита, 2010. – 376 с.
11. Лавровский Н. А. О древнерусских училищах / Н. А. Лавровский. – Х., 1854. – 185 с.
12. Літопис руський: За іпатським списком / пер. Л. Махновець; О. В. Мишанич (відп. ред.); Л. Є. Махновець (пер. з давньорус.). – К.: Дніпро, 1989. – XIV, 591 с., 3 арк. дод. – (Давньоруські та давні українські літописи).
13. Нечаева А. М. Россия и ее дети. (Ребенок, закон, государство) / А. М. Нечаева. – М.: ИГП РАН, 2000. – 239 с.
14. Пеша І. В. Соціальна допомога безпритульним та бездоглядним дітям, що надається закладами та організаціями різного підпорядкування / І. В. Пеша // Український соціум. – 2007. – № 5/6 (22/23). – С. 44-56.
15. Селіванов В. Державну політику в Україні – на правові та політичні засади / В. Селіванов // Право України. – 2002. – № 12. – С. 15-23.

16. Хохидра О. Н. Государственно-правовое регулирование защиты прав и законных интересов детей в дореволюционной России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 "Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве" / О. Н. Хохидра. – Н/Новгород, 2008. – 20 с.

17. Энциклопедический словарь. – Спб.: Типография Акционерного общества Брокгауз – Эфрон, 1900. – Т. 30. – 480 с.; 1905. – Т. 35. – 476 с.

18. Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах / Н. В. Яблоков // Трудовая помощь. – СПб., 1901. – Март-июнь. – 71 с. – (Рабочие материалы БФ «Приют детства»).